

Inleiding

De waarheid ligt aan de voeten van het Vrijheidsbeeld.

Als ik in New York ben, verblijf ik altijd in Midtown. Ik zoek een hotel uit dat een of twee blokken verwijderd ligt van waar mijn grootvader tijdens de oorlog woonde, toen hij voor de Britse geheime dienst en de Amerikaanse overheid werkte. Op de tweede of derde dag van mijn bezoek neem ik dan de metro vanaf Grand Central en 42nd Street voor het ritje van een kwartier naar Bowling Green. Vanaf daar is het maar een klein eindje lopen naar de ferry naar Staten Island.

Het duurt niet lang tot ik zie wat mijn moeder zag toen ze hier arriveerde aan boord van het schip van het Rode Kruis dat haar naar een veilige haven voerde. Ik beleef het moment dat ze kort daarna beschreef in een opstel voor school, uit de tijd van haar eerste, onconventioneel gespelde, maar desondanks verrassend zelfbewuste stappen in het Engels. ‘Het eerste wat ik van Amerika zag, waren een paar enorme wolkenkrabbers in New York, het volgende was het Vrijheidsbeeld dat de nieuwkomers verwelkomde, toen ik dat prachtige symbool zag, had ik het gevoel echt in “the Land of the Free and the Home of the Brave” te zijn.’¹

Hoe ontroerend elke keer ook, het is niet de werkelijke reden van mijn pelgrimstocht. Ik ga, omdat hier de waarheid ligt. Ik ga, omdat tante Ruth hier mijn grootvaders medailles in het water heeft gegooid.

In de herfst van 2012 ruimden we de zitkamer op, huurden een feesttent bij iemand die we op het internet hadden gevonden en vroegen de man van dat restaurantje in de buurt om voor eten te zorgen. Toen vierden we het feest voor mijn vijftigste verjaardag.

Op de gastenlijst stonden de voor mij belangrijkste mensen. Mijn familie, uiteraard. Wat vrienden van werk. Maar de meesten waren uit de groep die mijn vrouw Nicky 'Iedereen' noemt. Mensen die ze in de laatste paar jaar van de middelbare school had leren kennen en die mijn vrienden waren geworden omdat mijn zus ook bij 'Iedereen' hoorde. Zo hadden Nicky en ik elkaar leren kennen. Via Tamara.

Uiteraard verschilden we van elkaar. Maar onze overeenkomsten waren belangrijker. Onze gelukkige, stabiele, veilige en relatief welvarende levens speelden zich af in de buitenwijken. Voor het merendeel waren we ook Joods, veel van ons kwamen uit families die hier nog maar twee generaties woonden.

In haar jeugd was mijn zus verrast toen een ander kind haar vroeg: 'Waar komt je moeder vandaan?'. Het was nog nooit bij Tamara opgekomen dat onze moeder een buitenlands accent had. Of dat het iemand zou opvallen dat we niet 'uit Hendon' kwamen. Op de vraag waar ze vandaan kwamen zou het gros van mijn verjaardagsgasten wellicht geantwoord hebben: 'Uit Londen,' of 'Net noordelijk van Londen.' Maar het merendeel kwam daar niet 'echt' vandaan.

Dus ik vond dit het juiste publiek voor wat ik wilde zeggen.

We sneden de taart aan die Nicky had besteld bij de bakkerij op de High Street, waarop in marsepein een weergave van mij te zien was, televisiekijkend op de bank met een blikje Diet Coke in de hand. Daarna hield ik een korte toespraak om iedereen te bedanken dat ze er waren.

Ik vertelde Nicky hoeveel ik van haar hield, mijn vrienden en

familie hoe belangrijk ze voor me waren, sprak mijn dank uit voor de cadeaus; en daarna zei ik dit:

Ik ben voor nog iets anders dankbaar. Tegen de tijd dat ze mijn leeftijd bereikten, hadden mijn ouders en grootouders alles verloren wat ze hadden. Hun land, hun huis, hun bezittingen. Ze moesten opnieuw beginnen in een vreemd land en in een vreemde taal.

We wonen hier in alle rust en liggen 's nachts niet wakker uit angst dat we door een klop op de deur gewekt zullen worden. We zijn niet bang dat onze kinderen uitgezonden zullen worden om in een land ver hiervandaan te moeten vechten. We zijn niet bang om opgepakt of verbannen te worden.

Dus ik drink op het Sunrise Cafe in North Harrow, en op het metrostation en op winkelcentrum Bent Cross en op de stomerij hier in de wijk. Ik drink op ons allen die van dit land en de kleine ideeën die het eropna houdt houden en die het niet verwoest willen zien door een oprisping van volksvervoering of revolutionair vuur.

Ik drink op de oorden die mijn en jullie families hebben opgenomen. Een dronk op de buitenwijken en op jullie als bewoners.

Als ik dat verjaardagsfeest nu vierde, denk ik niet dat ik dezelfde toespraak zou houden. Niet dat ik van mening ben dat we op de rand van maatschappelijke instorting staan. Maar in de afgelopen tien jaar heeft mijn vertrouwen – hoe ongemakkelijk ook om toe te geven – een deuk opgelopen. De maatschappelijke ineenstorting heeft al op te veel plaatsen in de wereld plaatsgevonden en er zijn al te veel mensen het slachtoffer van geworden. Dat vertrouwen van die avond destijds, komt me nu over als zelfgenoegzaamheid. Het lijkt een hopeloos optimistisch idee dat de waarde van liberale democratie, wet, vrijheid en tolerantie een les is die geleerd kan worden en daarna niet meer verge-

ten zal worden. Wat mijn ouders is overkomen, ligt niet voor mij in het verschiet. En ook niet voor mijn kinderen. Maar zou het kunnen? Ja. Jazeker.

Dus vind ik het tijd om het verhaal van mijn moeder en mijn vader en van hun ouders te vertellen. Te beschrijven wat hun is overkomen; waarom dat gebeurde; en waarom het belangrijk is. Mijn ouders – Mirjam* en Ludwik** – zwolgen niet in hun ervaringen, maar deden er evenmin geheimzinnig over. Ik kon ze alles vragen wat ik wilde en dat deed ik ook. Tegelijkertijd was vooral mijn moeder van mening dat zij te lijden had gehad, opdat het ons gespaard zou blijven.

Vlak voor moeder overleed, kwam het boek *Survivor* uit, met portretten van mensen die de Holocaust hadden overleefd, gefotografeerd door fotograaf Harry Borden. Bij de foto's staan handgeschreven briefjes van de geportretteerden. Een van de foto's is van mijn moeder die bij de deur van onze eetkamer staat. Op het briefje op de naastgelegen pagina staat in mijn moeders keurige handschrift: 'Ik beschouw mezelf in de eerste plaats als een persoon, echtgenote en moeder en in de laatste plaats als een overlevende.'²

En zo was ze ook echt, ze bleef altijd de baas over wat er gebeurd was en liet het niet de baas over haar spelen.

Toen president Ronald Reagan in 1985 voornemens was een bezoek aan de militaire begraafplaats in Bitburg in West-Duitsland te brengen ontstond enige controverse, omdat daar ss-officieren begraven lagen. Ik zat op mijn slaapkamer toen ik op de radio hoorde dat Reagan de kwestie wilde oplossen door ook een bezoek te brengen aan de locatie van concentratiekamp

* Uitgesproken als 'Miriam'.

** Uitgesproken als 'Lud' [rijmt op *goed*]-wik

Bergen-Belsen. Ik ging naar beneden, naar de keuken, waar mijn moeder stond af te wassen. Opgewonden vertelde ik haar: ‘Mam, president Reagan gaat naar Belsen.’ Zonder opkijken, antwoordde ze rustig: ‘Nou en? Ik ben er al eens geweest.’

Ook mijn vader wist wat hem overkomen was met de nodige humor te benaderen. Zozeer zelfs, dat ik soms zijn grappen verwarde met de realiteit. Hadden hij en mijn oma echt een Sovjetbewaker op de trein omgekocht met een fles aftershave die ‘Stalins asem’ heette? In de verhalen die ze ons vertelden toen we jong waren, portretteerden ze hun Russische overweldigers altijd als klungelige bureaucraten en idioten, die niet opgewassen waren tegen mijn oma’s verzet. Was het echt zo geweest?

Door de houding van mijn ouders bleef weinig van hun geschiedenis voor me verborgen. Maar het zorgde ook voor een eigen mysterie. Waarom waren ze zo? Hoe hadden ze het voor elkaar gekregen om na zulke trauma’s zo normaal te zijn?

Waarom waren ze niet kwader? Vijandiger? Hoe kreeg mijn vader het voor elkaar om glimlachend op te merken: ‘Als u het niet erg vindt, blijf ik niet op voor de uitslag,’ toen hij een aanstelling had in Oost-Duitsland en te horen kreeg dat er die dag verkiezingen waren? Waarom hadden ze hun kinderen op die manier opgevoed? Ik begin het nog maar net te bevatten zoals een volwassene dat zou begrijpen. Want als je jong bent, vraag je je niet zoveel dingen af over je ouders. Die zijn gewoon zoals ze zijn.

Ik snap volkomen waarom mijn zus verrast was dat iemand de manier van praten van onze moeder als buitenlands omschreef. Het lichte Nederlandse (of Duitse?) accent in haar verder perfecte Engels, die kleine intonatie, zo spraken toch zeker alle moeders?

En ja, mijn vader was soms wat formeel. Hij droeg ook in het weekend een colbert, en rechtte zijn das voordat hij de telefoon opnam. Een keer op vakantie in de Verenigde Staten bij mijn

oom die daar woonde, besloten ze met z'n allen om te gaan eten in Denny's wegrerestaurant. Mijn oom, die al tamelijk gemakkelijke kleding droeg, stelde voor dat ze zich nog snel even omkleedden voor het avondeten. Daarna bleek dat Ted een trainingspak had aangetrokken, terwijl mijn vader zijn gebruikelijke jasjasje had verruild voor een nog formeler zakenpak. Zelfs op het strand hield mijn vader al zijn kleren aan, de enige concessie bestond uit een parka en wandelschoenen.

Zijn formaliteit was nooit kil, al helemaal niet tegenover zijn kinderen. En hij vond het nooit erg om geplaagd te worden, omdat hij heel goed om zichzelf kon lachen. Hij gaf toe dat hij in zijn jonge jaren de meest serieuze van zijn leeftijdsgroep was; toen een meisje een keer vroeg of ze op zijn schoot mocht zitten, stond hij op en gaf hij haar zijn stoel. Maar, claimde hij terecht, anderen streefden hem langzaam maar zeker voorbij in plechtstatigheid naarmate hij ouder werd; tot op hoge leeftijd was hij de gangmaker in gezelschappen waar anderen alleen maar hun recentste medische ingreep wilden bespreken.

Karaktertrekken waarvan ik nu begrijp dat die terugvoerden op zijn vooroorlogse Poolsheid, deden we af als algehele lichte excentriciteit. Met andere woorden: het viel in dezelfde categorie van eigenaardigheden waardoor hij 's ochtends in alle verstrooidheid de koffiepot aanzette zonder die eerst te legen, zodat die overstroomde. Om de volgende ochtend precies hetzelfde te doen. De excentriciteit waardoor hij stil ging staan om over het antwoord na te denken als je hem onder het lopen een vraag stelde, en twee van zijn kinderen hem van achteren een duwtje moesten geven voordat we verder konden. Zelfs als kinderen beseften we dat mijn vader buitengewoon sterk gericht was op intellectuele zaken. Meer dan andere vaders. Hij was tenslotte professor aan de universiteit, en een pionier op zijn vakgebied van de meettechnologie. Maar wetenschap was meer dan zijn carrière, het was zijn wezen. Aan het ontbijt poneerde hij een filosofische of politieke kwestie en bij het avondeten ging

hij in op de argumenten die je opgevoerd had, nadat hij in de tussentijd een gedrukte autoriteit uit zijn grote bibliotheek had geraadpleegd. We gaven hem encyclopedieën als verjaardagscadeau – over mechanica, of oude beschavingen, of politieke ideeën – die hij las alsof het romans waren, van a tot en met z.

Zijn kennis was dan ook enorm groot. Als een quiz in de krant naar de bouwdatum van de Admiralty Arch in Londen vroeg, berekende hij het antwoord door de volledige Latijnse inscriptie uit zijn geheugen op te roepen. Daarna vertaalde hij het Latijn voor me en voorzag me van de datum. Toen hij overleed, merkte een van zijn kleinkinderen op: ‘Nu zijn we op Google aangewezen.’

Hij sprak ook negen talen. Als kind dacht ik er niet over na hoe hij zich die meester had gemaakt. Ik zette mezelf een keer behoorlijk voor schut door een politieke delegatie uit Rusland te vertellen dat mijn vader Russisch sprak. Toen ze geïnteresseerd vroegen hoe hij dat had geleerd, moest ik uitleggen dat hij het had opgepikt van de mensen die hem gevangen hadden gezet.

Maar er waren toch ook hiaten. Hij had duizenden boeken, maar bezat slechts vier langspeelplaten (een ervan was de Sooty and Sweep-show, waarvan ik vrij zeker weet dat die van mij was). Hij had geen enkele belangstelling voor georganiseerde sport of voor beroemdheden, zelfs niet voor die uit zijn eigen tijd. Niet dat hij neerkeek op populaire cultuur – het was gewoon een soort leemte.

Nu besef ik wat de voor de hand liggende reden was. Mijn vader had nooit echt een tiener kunnen zijn in al die jaren waarin hij ternauwernood overleefde en hij zich in een nieuw land moest vestigen. Toen ik hem vroeg van welk voetbalteam hij fan was, deed hij alsof hij supporter was van Pipidówka United en hun vorderingen volgde. Pas vele jaren later kwam ik erachter dat Pipidówka een Pools grapje was en dat het een ‘willekeurig klein stadje’ betekende.

Overigens was er een uitzondering op zijn desinteresse in

populaire cultuur. Hij hield ervan om naar de meest vreselijke televisie te kijken. Dan vroeg hij aan mijn moeder of ze er bezwaar tegen had als hij van tafel ging voordat iedereen klaar was met eten, zodat hij het begin van *Kojak* niet zou missen, een programma met een kale detective in de hoofdrol die steevast een lolly in zijn mond had. Ik kwam ook eens de woonkamer binnen terwijl hij naar de ontknoping van *Quincy M.E.* zat te kijken, waarin op een luxe jacht een moord gepleegd was door middel van vergiftigde versnaperingen. De kreet: 'Breng me alle tortil-lachips die op deze boot te vinden zijn' werd een familiegrap. Net als mijn vaders voorliefde voor films met John Wayne. Hij hield van drama's waarin het goede het opnam tegen het kwade en het goede altijd won. Uiteraard.

En dan had je oma. Toen ik jong was ging mijn vader, voordat hij naar metrostation Hendon Central liep om met de Northern Line naar station City University te reizen, iedere ochtend even langs bij zijn moeder Lusia,* die bij ons om de hoek woonde. Sinds hij zich eind jaren veertig permanent aan de Hendon Way had gevestigd, waren noch mijn vader, noch Lusia meer dan 300 meter daarvandaan of van elkaar verhuisd. Allemaal, mijn moeder en mijn broers en zussen, hadden ze hun onderlinge hechte band en hun aversie tegen verhuizen geaccepteerd voor wat het was en nooit nagedacht over waar dat vandaan kwam. Mijn vaders innige band werd door mijn moeder overgenomen en later ook door ons.

Als mijn vader naar zijn werk was gegaan ging mijn oma keurig gekleed in een lakense jas, witte handschoenen en mooie hoed naar de plaatselijke Express Dairy en de slager. Die ongegrijmdheid vonden wij grappig, maar we waren er ook wel een beetje trots op. Alle winkeliers noemden haar de Dame van Hendon Central.

Ze was eindeloos toegeeflijk voor haar kleinkinderen, maar

* Uitgesproken als *Loes* [rijmt op bloes]-jaa

we waren ons er altijd van bewust dat ze ook rechtdoorzee en onbuigzaam kon zijn. Een keer, toen we in onze buurt campagne voerden voor de verkiezingen, vertelde een van de andere campagnevoerders dat hij zojuist een dame had ontmoet die niet op ons wilde stemmen vanwege het ‘stomme kapsel’ van de kandidaat. Ik hoefde niet door te vragen, het was mij onmiddellijk duidelijk dat die dame mijn grootmoeder was geweest. Ze had veel vrienden met wie ze veelvuldig over de telefoon sprak, meestal in het Pools, maar als ze haar verveelden legde ze de hoorn op tafel en ging koffie maken terwijl de andere kant doorkletste. Het baarde haar geen zorgen dat die misschien zou merken dat ze niet aan de lijn was.

Als we op vakantie gingen, ging oma vaak mee. Mijn zussen herinneren zich een wandeling op het platteland – mijn vader met zijn stropdas, oma met haar hoedje – toen er een koe op de familie af kwam lopen. Oma stapte naar voren en sloeg het dier met haar handtas op de neus totdat het dier van koers veranderde. Tamara verbaasde zich hier nogal over, maar zo verwonderlijk was het niet als je wat van Lusía wist.

Ik denk dat deze verhoudingen – mijn cerebrale vader en zijn moeder, de Dame van Hendon Central, die bij elkaar om de hoek woonden, de gesprekken in het Pools en de Poolse gerechten, geen verdere familie in de buurt – misschien vreemd aangevoeld zouden hebben, of eigenlijk behoorlijk vreemd waren geweest, als we mijn moeder niet hadden gehad.

Mijn vader had beroepsmatig succes en was volstrekt geen geïsoleerd mens. Hij had zowel in de kolenmijnen als in het laboratorium en de collegezaal gewerkt en genoot in al deze kringen een zekere populariteit bij zijn collega’s, ongeacht hun achtergrond. Maar volgens mij was het mijn moeder die ons gezin in het moderne Groot-Brittannië verankerde, die ons beschouwde als onderdeel van iets nieuws en niet als een laatste overblijfsel van de uitstervende Joodse cultuur van het Europese vasteland.

In zekere zin was mijn moeder zeer conventioneel. Ze was

van mening dat het haar taak was om het huishouden draaiende te houden en mijn vader te ondersteunen in zijn carrière. Ze kookte vrijwel alle maaltijden en was er trots op dat ze een geodriehoek, een missende sok, of verkleedkleden tevoorschijn wist te toveren op het moment dat een kind in paniek naar school of naar een feestje moest. ('Een groen kamelenpak? Natuurlijk. Eén bult of twee?' grapte ze dan.) Zij reed ook auto, aangezien mijn verstrooide vader daarmee niet vertrouwd kon worden. Ze was bijna altijd thuis rond theetijd en beschikbaar om te helpen met huiswerk.

Maar die beschrijving doet geen recht aan wie ze was en welke invloed ze had op haar kinderen. Ze was begonnen als industrieel scheikundige (wanneer ik opmerkte dat iets naar echt leer rook, herinnerde ze me er altijd aan dat ze vroeger de kost verdiende met het maken van aroma's voor nepleer) en daarna werd ze lerares wiskunde. Wiskunde nam ze heel serieus. Soms waren we tijdens het avondeten drie kwartier bezig uit te rekenen hoeveel blikjes drinken je kwijt kon in een koelkast met een bepaalde inhoud. Ook al was mijn vader de expert in meten, het was mijn moeder die zulke gesprekken aanzwengelde. Ik herinner me dat ze er allebei een behoorlijke hekel aan hadden wanneer mensen niet inzagen dat centimeters geen echte meeteenheden zijn volgens het Internationale Stelsel van Eenheden (of niet inzagen dat centimeters dat juist wel zijn, daar wil ik van af wezen), maar mijn moeders verontwaardiging daarover was groter.

Haar wetenschappelijke achtergrond ging gepaard met een open blik. Ze vond de moderne wereld, jonge mensen en nieuwe technologieën opwindend. Ze kocht altijd apparaten en genoot ervan om de instructies te lezen en uit te vinden hoe het werkte. Ze dwong me haar mee te nemen naar een popconcert om te ervaren hoe dat was, en toen ze vierenzeventig was verzocht ze me haar mee te nemen naar een wedstrijd tussen Chelsea en West Ham United, omdat ze nog nooit een profvoetbalwed-

strijd had bijgewoond. In haar laatste levensjaar, toen ze nauwelijks meer buiten kwam, belde ze me regelmatig op en vroeg me dan om een politieke opinie die ze ergens had opgepikt, te betwisten zodat ze niet voor luie vooroordelen zou bezwijken. Ze zocht ook met opzet boeken uit die haar opvattingen, of die mensen van haar leeftijd misschien hadden, bestreden.

Misschien was haar opvallendste karaktertrek haar gevoel voor verhoudingen. Ze zorgde ervoor dat ze nooit een kleinzielige ruzie had met haar burens, of uit het bestuur van de synagoge stapte, of de partnerkeuze van haar kinderen afkeurde. Andermans excentriciteiten accepteerde ze met de woorden: 'We hebben allemaal onze eigen mesjoeges', een Jiddisch woord voor gekkigheid. Voor haar was het onbestaanbaar dat gezinsleden onderling ruzie hadden en ze maakte ons duidelijk dat iets beledigends over een familielid zeggen – of zelfs maar denken – onacceptabel was.

Het ging samen met haar gevoel voor humor. Haar favoriete grap was: 'Afgezien daarvan, mevrouw Lincoln, heeft u van het theater genoten?', aangezien dat perfect uitdrukte wat ze belachelijk vond. Ze vond het zowel absurd als tragisch dat mensen elkaar probeerden de loef af te steken over de omvang van hun lijden tijdens de oorlog. 'Het is geen wedstrijd,' zei ze altijd. Dit was een van de redenen waarom ze niet over de Holocaust sprak, tenzij ernaar gevraagd werd. De andere reden was dat ze bang was mensen ermee te vervelen. Voordat ze een van haar eerste lezingen over dat onderwerp hield, vroeg ze me of ze er goed aan deed te melden dat ze Anne Frank had gekend, die ze in Belsen had gezien. 'Denk je dat ze dat interessant vinden?'

Op die manier zette mijn moeder de toon in ons thuis, maakte ze een fijn gezinsleven en bezorgde ons de gelukkige jeugd die ze zelf niet had gehad. Ze adoorde mijn vader, maar hij had niet de broek aan. Ze zorgde ervoor dat mijn vader zichzelf nooit te serieus nam, mocht hij in de verleiding komen. En hij respecteerde haar op dezelfde manier. In hun latere leven, toen

zij samen het voorzitterschap van een vrijwilligersorganisatie bekleedden, zei mijn vader tegen de andere leden: 'Jullie zullen merken dat Mirjam de leeuw is, ik ben er alleen maar voor de brul.'

Ik zie nu in dat zelfs ons Joodse leven dat wij als kinderen toeschreven aan mijn vaders grote intellectuele interesse voor Joodse studiën (na zijn pensioen studeerde hij aan een rabbinaal seminarium en schreef een proefschrift over het progressieve rabbinaat van Warschau), evenzeer de creatie van mijn moeder was.

De kern van haar Joodsheid was haar geloof dat het waardevol was erbij te horen. Wanneer haar gevraagd werd of de Holocaust haar geloof had aangetast, antwoordde ze steevast dat dat niet het geval was, omdat ze toch al niet geloofde in een soort bovennatuurlijke God die in het wereldse ingreep. 'Mensen moeten ingrijpen in de wereld,' zei ze. Maar daardoor was ze niet minder Joods.

De vrijdagavondmaaltijd in de eetkamer van mijn ouderlijk huis in Hendon vormde de spil van ons gezinsleven. Zelfs als volwassenen met eigen kinderen lieten we zelden verstek gaan en toen Lusia nog leefde, was ze er ook altijd bij. Mijn vader liep langs de tafel om zijn kinderen en kleinkinderen te zegenen, voordat we de gevlochten broden, de *challah*, braken, wat onvermijdelijk gevolgd werd door mijn moeders kippensoep met matzeballen en een hoofdgerecht dat bestond uit goulash of een ander gerecht met invloeden van het Europese vasteland. Mijn moeder vond het een opgave, maar beslist de moeite waard. Ze beschouwde het absoluut als een overwinning op Hitler; Lusia en mijn vader zagen het meer als de herrijzenis van de familie Finkelstein na de catastrofe die haar bijna uitgeroeid had.

Zo groeiden wij op, mijn oudere broer Anthony, mijn jongere zus Tamara en ik. Onze jeugd in Hendon: platen kopen bij Hounsom op de Watford Way, schrijfwaren bij Batty, een eindje verderop; tennis en minigolf in het Shirehall Park; op padvinderskamp met de Zevende Scoutinggroep Hendon; op vakantie in Britse kustplaatsen en huisjes op wonderige heides; dingen leren over Britse koningen en koninginnen; mijn moeder die verhalen van Paddington en Winnie de Poeh voorlas.

Mijn ouders hadden ook een rijk, maar eenvoudig sociaal leven – één keer per week kwamen enkele vrienden eten of op de koffie. Ze genoten vooral van elkaars gezelschap. Een avondje thuis, met een maal van (raadselachtig) gekookte eieren in een kerriesaus uit blik en rijst; een ochtendritje met de auto naar het koffiehuis bij de supermarkt. Het leven in de buitenwijk.

Maar ooit was er een ander leven geweest, rust in andere buitenwijken, kinderliteratuur in andere talen, koningen en koninginnen die de scepter zwaaiden over vreemde landen en niet over het onze. Dit is het verhaal van hoe dat leven kapotgemaakt en weer opgebouwd werd.

Dit is een verhaal van liefde en moord. Een verhaal over hoe de grote krachten uit de geschiedenis over twee gelukkige gezinnen werden uitgestort; hoe die hen van hot naar her smeten en uiteindelijk de restanten op droog land wierpen. Het is een verhaal van geniale vindingrijkheid, grote moed en bijna ongelofelijk toeval.

Het verhaal van geheime archieven, ijskoude woestenij; van vervalsing en diefstal; van concentratiekampen en de goelag. Van het kwaad en zijn gevolgen. En van de vrijheid en haar beloningen.

Het is het verhaal van de reis van mijn familie die gelukkig eindigde in Hendon, waar ze knapperige broodjes met boter in het Tescocafé aan de M1 aten, maar wel na een omweg die door de hel liep.

DEEL EEN
Ervoor

MOEDER

Alfred en Grete

Tijdens een weekend in mei van 1920 reed een auto onder diplomatieke vlag naar de Rijkskanselarij in Berlijn, vanwege een afspraak met de Duitse kanselier. Alleen was de man in de auto geen diplomaat, was er geen afspraak, en was de kanselier van Duitsland niet echt de kanselier, maar beweerde hij dat alleen maar te zijn.

In de roerige uren voor dit vreemde incident was er in Berlijn een coup gepleegd. Terwijl colonnes soldaten met laarzen en helmen met swastika's erop de regeringsgebouwen innamen, vluchtte het kabinet in konvooi naar Dresden.¹ In hun plaats kwam een regering die geleid werd door een gezette, kaalgeschoren man met een dikke nek, Wolfgang Kapp, het hoofd van de Deutsche Vaterlandspartei en stroman van militante rechtse militairen.

De oorzaken voor de putsch waren velerlei en het programma van de plegers onsamenhangend, maar Alfred Wiener, mijn opa van moederszijde, was ervan overtuigd dat het alleen maar kwalijks voorspelde. De mannen die de boel overnamen waren precies van de soort waarvoor hij iedereen sinds hij uit de oorlog teruggekomen was, doorlopend waarschuwde. Extremistisch, in de ban van complottheorieën over het verraad van Duitsland, en vanuit Alfreds optiek het ergst van al: ervan overtuigd dat de Joden de oorzaak waren van alle problemen in het land.

Dus, zo redeneerde hij, moest hij daar wat aan doen. Hij haalde een vriend over – hij was erg goed in mensen overhalen –

om hem zijn diplomatieke auto te lenen, reed dwars door de gelederen van de rebellen en parkeerde bij de Rijkskanselarij. Hij stapte uit, eiste Kapp te spreken, kreeg dat op de een of andere manier voor elkaar, en deed bij hem zijn beklag over antisemitisme.²

Gezien de omstandigheden had Alfred misschien geluk dat de putsch binnen een paar dagen mislukte en Kapp in een taxi op de vlucht sloeg met zijn bezittingen in een laken geknoopt op het dak.³ Als de samenweerders succes hadden gehad, zou Alfred het waarschijnlijk niet lang meer hebben overleefd.

Alfreds confrontatie met Kapp was kenmerkend voor zijn gedrag. Het was moedig, bijna roekeloos; het getuigde van visie en inzicht in de bedreiging die de extremisten vormden voor de Joden in Duitsland; het was vooruitziend, hij zag eerder dan anderen wat de toekomst Joden kon brengen; hij nam persoonlijk verantwoordelijkheid voor het lot van zijn mede-Joden; en zijn gedrag getuigde van onbegrensd vertrouwen en vrijwel grenze-loos optimisme dat dingen veranderd konden worden door rationeel debat en het vasthouden aan de waarheid.

Deze karaktertrekken zorgden ervoor dat hij in zijn leven en carrière van triomf naar ramspoed en weer naar de volgende triomf ging. Ze zouden bejubeld worden als de kenmerken van een groot man en bekritiseerd als de overtuiging en het gedrag van een naïeveling. Het zorgde ervoor dat hij een van de leiders van de Joden in Duitsland werd en dat hij die positie behield tijdens de tumultueuze jaren twintig en dertig, terwijl de dreiging van het nazisme toenam. Die karaktertrekken nam hij mee in ballingschap, toen na een ontmoeting met Hermann Göring – met gevaarlijke nasleep – duidelijk werd dat hij Duitsland zou moeten verlaten.

Eind 1918 keerde Alfred, in het besef dat zijn strijd nog maar net begonnen was, weer naar terug naar Berlijn, nadat hij meer dan drie jaar in de oorlog had gevochten.

Hij had in april 1915 zonder enige aarzeling of reserve gehoor gegeven aan zijn mobilisatieoproep.⁴ Hij was vaderlandslievend en plichtsgetrouw, wat bovendien bij veel Duitse Joden versterkt werd door hun verlangen Rusland, het land van de barbaarse pogroms, verslagen te zien worden.⁵ Hij had zowel aan het westelijke als aan het oostelijke front gevochten, had gestreden met zware artillerie en pantservoertuigen, was vertaler geweest tijdens de Duits-Turkse campagne en had in Jeruzalem en Damascus de legerkrant geredigeerd. En hij was bijna omgekomen. Een ernstige aanval van dysenterie maakte vroeg in 1917 bijna een einde aan zijn campagne en aan zijn leven.⁶ Voor zijn moed kreeg hij twee medailles – het IJzeren Kruis (tweede klasse) en de IJzeren Halve Maan. Beide onderscheidingen waren terecht en niet heel erg spectaculair, maar Alfred was trots op zijn oorlogsdaden.

Over Alfred werden allerlei dingen gezegd – dat hij gevoel voor humor had, een boekenwurm was, al op jonge leeftijd kaal, dat hij makkelijk vrienden maakte, een harde werker was, er uitgesproken meningen opna hield; na zijn dood stonden de kranten vol met stukken waarin geprobeerd werd zijn uiterlijk, zijn persoonlijkheid en wat hem precies zo charmant maakte, vast te leggen. Maar als het aan hem gevraagd was, had hij gewild dat willekeurig welke beschrijving begon met het feit dat hij Duitser was.

Hij werd in 1885 in Potsdam geboren, en een van zijn meest directe bondgenoten, de grote sociologe Eva Reichmann, merkte na zijn overlijden op:

Wanneer hij het woord ‘Potsdam’ uitsprak, hoorde je in zijn stem een verre echo van klaroengeschal.⁷ Hij hield van Potsdam en was doordrongen van de historische traditie van de

stad. Tot op het laatst had hij jaarlijks een reünie met enkele van zijn vroegere klasgenoten; hij was zo overtuigd van de mysterieuze ‘geest van Potsdam’, zoals hij dat formuleerde, dat hij op mijn vraag of hij niet bang was dat er onder zijn oude schoolmakers wellicht nazi’s zaten, zonder enige aarzeling antwoordde alsof hij een onbetwistbaar maxime aanhaalde: ‘Natuurlijk niet, ze komen van het Potsdamer Gymnasium.’

Zijn leven lang hield hij vast aan dit sterke gevoel bij dit land en bij die cultuur te horen. Door dit romantische idee over zijn volk werd wat hem was overkomen – zijn ballingschap, het verlies van zijn staatsburgerschap, de manier waarop zijn familie door de Holocaust overspoeld werd, de teloorgang van de liberale waarden die voor hem verbonden waren met de betere eigenschappen van zijn land – een bijzonder schrijnende tragedie.

Maar Alfred was natuurlijk een bepaald soort Duitser. Hij was een Duitse Jood, woorden die voor hem vanzelfsprekend samengingen. Toen hij drie was, verhuisde Alfred naar Bentschen, een marktstadje vlak bij de Poolse grens, waar zijn vader een furnituurenwinkel was begonnen. Deze jaren, voordat hij op twaalfjarige leeftijd terugkeerde naar Potsdam, waren vormend voor Alfreds vrij ongewone opvattingen over het Jodendom.

Bentschen, vertelde Alfred later, ‘had een aardige synagoge die prachtig vernieuwd en plechtig ingehuldigd werd met de hulp van mijn vader zaliger in de jaren dat ik daar woonde’, maar ‘het Joodse leven werd gedomineerd door het zogeheten moderne deel van de gemeenschap, dat het gebedshuis niet bezocht behalve bij de Hoge Feestdagen’.⁸

Alfreds Jodendom zou altijd een persoonlijke mengeling van modern en orthodox blijven. Hij was een religieuze traditionalist die zich niet aan de spijswetten hield en niet heel vaak naar de synagoge ging. Toch was zijn overtuiging wel degelijk serieus, hij studeerde aan de Hochschule für die Wissenschaft des

Judentums en was op zeker moment van plan rabbijn te worden, maar in de kern van de zaak ging het meer om Joodse studiën en erbij horen dan om naleving. Thuis was er op vrijdagavond altijd een sabbatsmaal, maar het eten was niet noodzakelijkerwijs koosjer. Hij vond het belangrijk dat zijn kinderen in de Joodse leer werden opgevoed en zorgde ervoor dat ze speciale lessen volgden, maar bleef thuis als ze naar de dienst gingen.

Op velerlei vlakken was Alfred een onconventioneel man. De diepte en de intensiteit van zijn intellectuele interesses was buitengewoon. Jaren later zei een vriend van hem dat 'hij gedreven werd door een waar ontzag voor de macht, de magie haast, van het gedrukte woord; alles wat gedrukt was, was voor hem heilig en hij maakte maar zelden gebruik van de prullenbak.'⁹ Hij werd 'in beslag genomen door boeken en wist vrijwel alles wat er te weten viel.'

Toen hij voor in de twintig was had hij enige tijd door Egypte, Syrië en Palestina gereisd en er gestudeerd. Hij was verliefd geworden op het Midden-Oosten en eenmaal terug in Duitsland schreef hij een dissertatie over Arabische verhalen over verlossing uit ellende.¹⁰ Op de bruiloft van mijn ouders zag hij, vlak nadat hij aan zijn toespraak als vader van de bruid was begonnen, tussen de gasten zijn vriend Paul Kahne, Hebreeuwse Bijbelgeleerde. Hij veranderde van onderwerp, begon over Egyptologie en hield dat vol tot het einde van zijn toespraak.

Hoewel het niet erg gebruikelijk was, was het evenmin uniek. Alfred behoorde tot een kleine, zeer herkenbare groep van Duits-Joodse intellectuelen – de filosofen, juristen, artsen, natuurkundigen en psychoanalytici – die Hitler wilde vernietigen en waar hij ook grotendeels in slaagde. Deze groep maakte deel uit van de grotere Joodse middenklasse, die de belofte van burgerlijke en sociale emancipatie die haar gedaan was waargemaakt wilde zien, nadat ze in de eerste helft van de negentiende eeuw eindelijk staatsburgerschap had gekregen.

De Joden van Duitsland waren verhuisd naar de grote steden,

hadden zich daar gevestigd als de makers en afnemers van cultuur en kunst, hadden ondernemingen opgezet, hun kinderen opgeleid in de vrije beroepen en waren goed vertegenwoordigd in de rijkste en de meest ontwikkelde geledingen van de Berlijnse maatschappij.¹¹ Dit was allemaal vooruitgang en nu ontbrak het hun alleen nog aan de volledige maatschappelijke en burgerlijke gelijkheid, de volledige acceptatie.

Toen hij uit militaire dienst terugkwam, vond Alfred dat er minder reden tot optimisme was. Ondanks de kameraadschap die hij tijdens de oorlog had ervaren en zijn genegenheid voor de veteranen met wie hij tanks en loopgraven had gedeeld, realiseerde hij zich wat de nederlaag voor zijn medeveteranen betekende, hoe ze daardoor verbitterd waren geraakt en op zoek gingen naar iemand die ze de schuld konden geven. En hij zag in dat de toekomst voor Duitse Joden niet de acceptatie als gelijken, maar intimidatie en dood kon brengen. Hiertegen strijden werd zijn nieuwe gevecht.

‘Een machtige antisemitische storm is over ons losgebarsten, een storm die niet veroorzaakt is door natuurkundige wetten, maar door de onbegrensde fondsen in handen van bekwaam geleide organisaties die hem gestimuleerd en bevorderd hebben en die hem geestdriftig proberen in de hand te werken.’ Daarmee begint *Vor Pogromen?*, het traktaat dat hij in 1919 publiceerde als zijn eerste grote bijdrage aan deze strijd.¹²

Geleerden zijn het erover eens dat het een griezelig voorspellende publicatie was, waarin de aankomende ramp voorzien werd vóórdat iemand anders die zag.¹³ Alfred kan met recht beweren dat hij in Europa de eerste was die alarm sloeg.

Zelfs twintig jaar later onderschatte menigeen de ernst van het antisemitisme in Duitsland en wat het kon betekenen. Maar luttele maanden na het Wapenstilstandsverdrag van 11 november 1918, waarschuwde Alfred al: